

Poznámky ke studiím nových médií

Jakub Macek

Poznámky ke studiím nových médií

Jakub Macek

„Edice: Media“

Kniha je součástí postdoktorského výzkumného projektu New and old media in everyday life: media audiences at the time of transforming media uses (Grantová agentura České republiky, GP13-15684P).

Plný text publikace v interaktivním formátu pdf a ve formátu pro čtečky je k dispozici na stránkách <http://www.munimedia.cz/book/>.

Odborně posoudil:

PhDr. František Kalvas, Ph.D.

© 2013 Jakub Macek

© 2013 Masarykova univerzita

Publikace podléhá licenci Creative Commons:

CC-BY-NC-ND 3.0 (Uveďte autora-Neužívejte dílo komerčně-Nezasahujte do díla 3.0 Česko)

ISBN 978-80-210-6476-8 (brož. vaz.)

ISBN 978-80-210-6477-5 (online : pdf)

ISBN 978-80-210-6528-4 (online : ePub)

Jiřímu Bartíkovi (1932–2011),
našemu dědovi, který vždycky došel dál.

OBSAH

Předmluva	9
Struktura knihy	10
I. POZNÁMKY NA ÚVOD	15
Nová / digitální / interaktivní / síťová média	19
Studia nových médií: oborové metapole	20
Studia nových médií a mediální studia	22
II. POZNÁMKY K VÝVOJI STUDIÍ NOVÝCH MÉDIÍ	29
Periodizace vývoje studií nových médií	29
Etapa okrajového zájmu: akademické a vernakulární kořeny studií nových médií	34
Sborníková konjunktura	47
Etapa akademické normalizace: zbanálnění nových médií a hledání realismu	53
Etapa hledání slabé syntézy	58
Závěr kapitoly	63
III. POZNÁMKY KE KRITICE STUDIÍ NOVÝCH MÉDIÍ	67
Problém redukcionismu a hledání celostního přístupu	67
Novost nových médií aneb nová média v sevření futuristické ideologie	81
Závěr kapitoly	91
IV. POZNÁMKY K DEFINICI: TŘIDIMENZIONÁLNÍ KONCEPT NOVÝCH MÉDIÍ	95
Teoretické jádro: teorie strukturace a základní schéma konceptu nových médií	99
Artefakt/text	107
Užití	128
Kontext	148
Závěr kapitoly	159
V. POZNÁMKY NA ZÁVĚR	163
<i>Jmenný rejstřík</i>	<i>172</i>
<i>Literatura</i>	<i>178</i>
<i>Anotace</i>	<i>197</i>
<i>Summary</i>	<i>199</i>

PŘEDMLUVA

Nazvat knihu *Poznámkami* patrně není ten nejlepší marketingový tah – vím to. Ale že se jedná o publikaci odborné povahy, vzdal jsem se předem ambice opanovat knižní trh a ponechal jsem knize ten – na první pohled možná ne právě šťastný – název, který jsem zvolil již pro tu verzi tohoto textu, kterou jsem před třemi lety předložil na Masarykově univerzitě jako disertaci v oboru sociologie.

Proč vlastně *Poznámky*? Především z dobře míněné opatrnosti – nechci čtenáře mást nepatřičně „silným“ titulem. Byť se totiž jedná o souvisle promyšlené a v mezích možností provázané pojednání o pohledu mediálních studií a sociologie na takzvaná nová média, má moje rozvaha právě povahu poznámek – neřeším „vše“, cíleně vybírám okruhy, s nimiž se srovnávám. a z nich, nutně poněkud fragmentárně, stavím mozaikovitě rozvržené vyprávění, v jehož finále navrhuji, jakým způsobem by se společenské vědy mohly či měly stavět k novým informačním a komunikačním technologiím.

Původní text, který mi bylo umožněno obhájit jako doktorskou práci, prošel před knižní publikací řadou proměn. Ty byly předně motivovány kritickými výhradami mých oponentů Petera Mikuláše a Františka Kalvase, kteří mou studii četli velmi důkladně a zároveň s větším pochopením, než bych si dovolil doufat. Řady změn text doznal též díky tomu, že první, druhá a třetí kapitola byly z větší části publikovány v recenzovaném časopisu *Mediální studia* (Macek 2011a, 2012e). Zde byla zhruba třetina studie opětovně podrobena posouzení, tentokrát anonymnímu – a svým recenzentům dlužím za jejich zpětnou vazbu dík právě tak, jako dvěma zmíněným oponentům.

Výrazné proměny se pak dočkala i kapitola čtvrtá, v níž předkládám strukturační model nových médií a jež je jádrem celé knihy. Ta byla průběžně a v některých podkapitolách poměrně zásadně aktualizována, formulačně snad lépe ošetřena a do jisté míry jsem zasáhl i do její struktury. Tuším, že co do čitelnosti se v řadě pasáží stále ještě pohybují kdesi mezi nevstřícností a bezohledností vůči čtenářovi, ale doufám, že text je nyní méně neobratný a úporný, než byl.

Mé poděkování zaslouží celá řada lidí. Monika Metyková, jež mi poskytla a dál poskytuje neocenitelnou zpětnou vazbu, která ji stojí patrně více času a sil, než kolik si vzhledem ke svým vlastním povinnostem může dovolit. Jaromír Volek, který mě v pravou chvíli patřičně razantně nasměroval, aby mi následně nechal tak volný prostor, jak jen jsem při svém stylu práce potřeboval. Tomáš Hauer, který mi byl prvním a výborným akademickým šéfem a s nímž se mi skvěle mluvilo nejen o tomto textu. Alena Macková, má sestra, která vyrostla ve výtečnou kolegyni – a růst nepřestává.

Roger Hurwitz, Tomáš Kačer, Alexander Knorr, Vít Kouřil, Graham Murdock, Alice Navrátilová, Dino Numerato, Radovan Plášek, Irena Reifová, Martin Škop, Milan Vladyka, Lenka Waschková Císařová a všichni ti další, kteří byli ochotni propůjčit se k – pro mě velmi inspirativním – rozhovorům o jistě velmi záživném problému konceptualizace nových médií. a z mých studentů pak můj dík mají Lukáš Bauer, Roman Bureš, Martin Čepička, Hana Červáková, Jiří Fiala, Petra Kučírková, Petra Jelečková, Filip Možný, Nela Studýnková, Eva Syrovátková, Martin Svetlík, Jan Váňa a mnozí další, kteří mi během konzultací svých prací poskytli více inspirace a prostoru k přemýšlení, než možná sami tuší.

A samozřejmě děkuji své rodině a svým blízkým. Oni vědí.

Součástí textu jsou fragmenty již dříve publikované studie „Poznámky k teorii virtuálních komunit“ (Macek 2009) a konferenčního příspěvku „Private and Public: Communication Technologies Between Two Cultural Spaces“ (Macek 2005a) a některé části knihy byly v uplynulých třech letech publikovány formou časopiseckých statí nebo kapitol v jiných knihách (Macek 2010, 2011a, 2012e).

Struktura knihy

Ve čtyřech kapitolách, které tvoří tělo této knihy, rozvíjím předpoklad, že studia nových médií spojuje (vedle nových médií jako centrálního tématu) řada rysů, které odrážejí jejich historický vývoj, rozvětvenost jejich kořenů i povahu hledání rámcové epistemologické shody. a současně předkládám k diskuzi konceptuální rámec nových médií, jenž je vyvozen z kritického zhodnocení klíčových proudů diskuze o nových médiích.

V první kapitole důkladněji formuluji cíle, jež kniha má, a zasazuji své teoretické vyprávění i studia nových médií jako taková do kontextu oboru, v němž se jako autor pohybuji – tedy do kontextu mediálních studií.

Ve druhé kapitole, nazvané *Poznámky k vývoji studií nových médií*, se zabývám vývojem a historickými proměnami studií nových médií, přičemž se na pozadí jednoduché periodizace tohoto vývoje snažím přiblížit základní tendence, které lze v reflexi nových médií vysledovat.

Studia nových médií jsou tak z historického pohledu charakterizována inspirační *souhrou mezi akademickými a mimoakademickými (vernakulárními) diskurzemi tematizujícími nová média* – kořeny totiž nacházejí nejen v akademických výzkumech a textech, ale i v prostředí mimoakademickém. Politické diskurzy i diskurzy produkované technologickými, hráčskými a uživatelskými subkulturami se do studií

nových médií jako inspirační zdroj promítaly přinejmenším do poloviny devadesátých let poměrně razantně (některé zaužívané koncepty a termíny, jako je *kyberprostor*, *virtuální komunita*, *hacker*, *informační superdálnice* apod., mají původ právě v politické sféře a v kyberkultuře). Současně je vývoj studií nových médií formován postupnou akademickou normalizací metapole – ta probíhala paralelně s *banalizací* nových médií (tedy s jejich postupnou proměnou z výlučné, vzrušením obklopené novinky v běžnou součást každodennosti) a byla spojena jednak se zřetelným odklonem akademické rozpravy od vernakulárních diskurzů a spekulativního fantazírování a jednak s růstem empirického výzkumu a související standardizací publikační činnosti. Pointou postupného střízlivění jsou pak současně nárůst kritičnosti studií nových médií a hledání slabé syntézy, tedy obecnější teoretické shody stran přístupu k novým médiím.

Třetí kapitola, *Poznámky ke kritice studií nových médií*, se věnuje dvěma klíčovými liniím kritiky, které se do hledání slabé syntézy významně promítly.

První linie kritiky se obrací vůči teoretickému redukcionismu (a především technologickému determinismu, který charakterizoval především ranou rozpravu o nových médiích) a je východiskem snah o rozvinutí celostního přístupu k novým médiím.

Druhá linie kritiky reaguje na skutečnost, že studia nových médií byla v řadě okamžiků nejenže příznivě nakloněná technologickému determinismu, ale současně podléhala poněkud zrádnému vzrušení z novosti nových médií a měla tendenci k futurologickým, spekulativním výrokům o nových médiích a jejich předpokládaných budoucích dopadech. Kritika rétoriky novosti, vedená především z pozic historie technologií a kritické politické ekonomie nových médií, se zaměřuje nejen na neadekvátnost a ahistoričnost takového pohledu, ale zároveň na jeho ideologický či mytologický charakter – a ukazuje, že utopické i dystopické diskurzy mají na rozpravu o nových médiích depolitizující vliv.

Druhá a třetí kapitola mají charakter přehledových statí. Východiskem při mapování rozpravy zde byly již existující analýzy publikační produkce věnované problematice nových médií a její tematické, teoretické a metodologické struktuře (Rice 1984; Kim – Weaver 2002; Tomasello – Lee – Baer 2009), studie zabývající se vývojem a tematickou organizací studií nových médií (Lievrouw – Livingstone 2002a; Gurak 2004; Wellman 2004; Silver 2004; Lister a kol. 2009) a čítankové antologie sloužící v rámci studií nových médií jakožto platformy sedimentujícího kánonu (např. Bell – Kennedy 2000; Wardrip-Fruin – Montfort 2003; Chun – Keenan 2006; Hassan – Thomas 2006; Bell 2007). Tyto studie a publikace posloužily jako základní referenční rámec vymezující oblast klíčových textů, jež byly do přehledových statí zahrnuty a jež byly dále doplňovány o texty další, s nimiž jsem se postupně a s přiměřenou snahou o systematickост setkával.

Čtvrtá kapitola, nazvaná *Poznámky k definici: třídimenzionální koncept nových médií*, jež je statí teoretickou a je koncipována jako svého druhu pointa knihy, rozvíjí teze o neredukcionistickém, sociálněkonstruktivistickém přístupu ke konceptualizaci a zkoumání nových médií (Chandler 1995; Lievrouw – Livingstone 2002b; Dahlberg 2004), které jsou zasazeny do kontextu Giddensovy obecné sociologické teorie (Giddens 1976, 1984). V návaznosti na shrnutí vývoje studií nových médií a v nich probíhající kritiky se v ní snažím zachytit, načrtnout a proargumentovat to, co zde již, jak ukazují druhá a třetí kapitola, implicitně existuje: a to takový obecný konceptuální model nových médií, který má podobu otevřené teoretické struktury přístupné z pozice většiny základních paradigmat výzkumu a teorie médií a který je založený na předpokladu, že tato paradigmata se – spíše než aby se nutně vylučovala – v řadě ohledů pozoruhodně doplňují.

Takto promyšlený konceptuální model, založený na Giddensově strukturační teorii (charakterizovaný snahou o celostní, sociálněkonstruktivistický přístup a zohledňující procesuální i historický rozměr sociálního jednání), by měl umožnit přistupovat ke komunikační technologii jako k sociotechnickému fenoménu zahrnujícímu (1) technologický artefakt a jím umožněné formy textuality, (2) sociální praxe spojené s užitím artefaktu a produkcí a recepcí jím neseného obsahu, stejně jako (3) mocenské, ekonomické, historické a v širším smyslu sociální proměnné, jimiž je komunikační technologie formována kontextuálně.

Brno, srpen 2013

I. KAPITOLA

POZNÁMKY NA ÚVOD

I. POZNÁMKY NA ÚVOD

Buzzword. Čeština ve své akademické inkarnaci, a nejen v ní, často stojí před zdánlivě triviálním, ale mnohdy vlastně jen těžko řešitelným problémem. Jedno jediné slovo, které v jiném jazyce – v tomto případě v publicistické a akademické angličtině – na pohled snadno a bez zbytečných významových komplikací pojmenovává, co pojmenovat potřebujeme, v češtině nenachází adekvátní jednoslovný protějšek. Výraz *buzzword* je toho dobrým příkladem – znamená nadužívané, populární, módní slovo, jehož označované je v lepším případě poněkud nejasné, v případě horším zcela zastřené. Čeština výraz *buzzword* nezná – novotvar *šmíraz*, který jsem kdesi zaslechl, se zjevně neujal, a tak si musíme vystačit buď s opisným tvarem, nebo s anglickým originálem (ten ovšem v našem jazyce není usazen natolik organicky, aby *buzzword* v českém textu nepůsobil právě jako *buzzword*).

Proč se zde zabývám slovem *buzzword*? Z jednoduchého důvodu. Sousedství *nová média*, jež odkazuje k tematické ose této knihy, je jedním z nejzřetelnějších společenskovevědných šmírazů posledních dvou desetiletí.

Když v roce 2002 psaly Leah A. Lievrouwová a Sonia Livingstoneová úvodní kapitolu knihy *Handbook of New Media*, jejich první slova byla: „V tuto chvíli jsou ‚nová média‘ buzzwordem, zkratkou pro tékavý kulturní a technologický průmysl zahrnující multimédia, zábavu a e-komerci“ (Lievrouw – Livingstone 2002b: 1). Autorky dále pokračují výkladem, který nenechává čtenáře na pochybách, že *nová média* jsou oním *buzzwordem* především za hranicemi jazyka společenských věd – v krajině neakademických diskurzů. Expertní jazyk společenských věd si s *novými médii* dovede poradit poněkud jednoznačněji. *Nová média* již od sedmdesátých let dvacátého století odkazují ke zkoumání „forem, užití a implikací informačních a komunikačních technologií“, přičemž „za běžným významem technologických hraček a trendů se ukrývají mnohohrstevnaté vztahy mezi ekonomickými, politickými, behaviorálními, kulturními a institucionálními, stejně jako technologickými jevy“ (tamtéž).

Lievrouwová a Livingstoneová mají bezpochyby pravdu – shoda sociálních vědců stran významu sousloví *nová média* se s kolokviálním chápáním *nových médií* míjí. a *nová média* ze slovníku společenských věd jistě nejsou oním *buzzwordem*, kterým jsou například v jazyce publicistiky. Jiný kontext, jiné kulturní pole – jiné významy.

Označení *buzzword* se přesto s akademickým chápáním nových médií stále pojí. a to z obdobného důvodu, z jakého britský britský teoretik Frank Webster kriticky rozkládá jiný (a v řadě ohledů vlastně spřízněný) termín, jímž je *informační společnost*. Webster ve své monografii *Theories of the Information Society* (2006) dochází

v zevrubné analýze rozmanitých koncepcí *informační společnosti* k poměrně zneklidňujícímu závěru: i přes zřetelnou popularitu termínu je při důkladnějším pohledu zřejmé, že se v případě *informační společnosti* potýkáme nikoli s jednoznačným terminologickým aparátem, ale spíše s nedostatečně teoretizovaným, konceptuálně poněkud roztržitým souborem tezí, které jsou přinejlepším dobrým příznakem toho, že se s moderní společností v poslední třetině dvacátého a na počátku dvacátého prvního století „cosi děje“ a že společenští vědci se ono „cosi“ snaží pojmenovat a vysvětlit. Hned na několika frontách sociální vědy dle Webstera zachytily jisté významné kvantitativní změny, jimiž naše společnost prochází – v rovině ekonomické, v rovině struktury pracovního trhu, v rovině rozšíření jistých forem komunikačních technologií, v rovině morfologie organizačních a ekonomických struktur. *Informační společnost* přesto zůstává akademickým *buzzwordem* – jednotlivé koncepce *informační společnosti* totiž sice nabízejí kvantitativně podložené argumenty, naznačující, že to, „co se děje“, je zásadní, ale co chybí, jsou argumenty kvalitativní. Tedy argumenty, které by obhájily, proč jde v ohlašování nového společenského řádu o více než jen o svého druhu manýru a proč současnou společnost nazývat už ne jako moderní, ale právě jako informační (síťovou / postindustriální / postmoderní).

Problém je, že kvantitativní měřítka – jednoduše více informací – nemohou sama o sobě identifikovat konec předchozích systémů [...]. To, že dnes máme mnohem víc automobilů než v sedmdesátých letech, nám přese všechno nedovoluje mluvit o „společnosti aut“. Je to ale právě systémová změna, kterou touží mít v hledáčku všichni ti, kdo píší o informační společnosti, ať už má mít formu „postindustrialismu“ Daniela Bella, „informačního rozvojového modu“ Manuela Castellse nebo „informačního modu“ Marka Postera. [...] [N]esmíme zaměňovat nezanedbatelnost fenoménu s jeho schopností definovat sociální řád. [...] Je třeba zcela odmítnout předpoklad, že kvantitativní nárůst se může – jakýmikoli způsoby – transformovat v kvalitativní změny společenských systémů.

(Webster 2006: 22–23.)

Chceme-li hovořit o *informační společnosti*, musíme si být, jak Webster konstatuje, jisti, že jsme svědky čehosi víc než pouhé množstevně vyjádřitelné intenzifikace trendů, které jsou spojené už s industriální modernitou. a abychom tuto jistotu získali, je nutné sledovat nejen množstevní ukazatele, jež dokladují například růst počtu osobních počítačů připojených k internetu nebo zvyšování počtu pracovních míst v informačním sektoru, ale musíme se zaměřit především na hlubší sociokulturní příčiny a projevy těch jevů, k nimž indikátory odkazují.

Nová média jsou opačnou stranou téže mince, o níž píše Frank Webster a které se věnují teoretici informační společnosti – jsou důležitou součástí oněch procesů, jež jsou možná hluboce transformativní a možná jsou „jen“ dalším, radikálnějším projevem modernizace. To v této knize nicméně není důležité – byť právě *novým médiím* je některými teoretiky informační společnosti přisuzována role hybatele ekonomické, politické a sociální změny (srv. Webster 2006: 9–21), sama problematika informační společnosti v této studii nehraje hlavní roli. Websterovy kritické závěry stran teorií *informační společnosti* zde tlumočím, jak už jsem naznačil, z toho důvodu, že to, co Webster říká o *informační společnosti*, platí do jisté míry i o *nových médiích*.

Mým původním záměrem bylo analyzovat, jakým způsobem jsou *nová média* konstruována v politických diskurzích a politickými diskurzemi – a to s cílem zachytit, jakým způsobem politické diskurzy převzaly a modifikovaly tematickou agendu starších, převážně subkulturních, mimoakademických diskurzů, jejichž rozbořem jsem se zabýval v práci *Raná kyberkultura* (Macek 2004). Současně jsem chtěl naznačit, v jakém smyslu sehrávají tyto politické diskurzy vzhledem k *novým médiím* konstitutivní roli. První důkladnější ponory do literatury věnující se problému jsem věnoval tomu, abych našel smysluplný konceptuální rámec, teoretické zázemí, o něž by bylo možno se při takové analýze pevně opřít – a zde jsem narazil na problém, který v příbuzném kontextu pojmenovává zmíněný Frank Webster. Problém, který Jaromír Volek, jenž vedl mou disertaci a který rovněž v patřičném momentu sehrál roli advokata diaboli, vtělil do jednoho konstatování a několika otázek. Konstatování znělo:

- Jen velmi těžko lze analyzovat cokoli, co se týká *nových médií*, pokud nemáme jednoznačně vyjasněno, co ona *nová média* jsou.

A otázky následovaly:

- Existuje teoretická, konceptuální shoda ohledně toho, co jsou to *nová média*?
- Přinášejí *nová média* něco opravdu *nového*? Má smysl se *novými médii* zabývat jako distinktivním tématem, nebo si vystačíme se stávajícími koncepty z oblasti mediálních studií?
- A proč o *nových médiích* stále mluvíme jako o *nových*, i když jsou tu déle než půl století? a kdy se tato média stanou *starými*?

Z hledání odpovědi na tyto otázky nakonec vystupuje téma jiné, než bylo to původně zamýšlené. Během několikaleté přípravy a výuky kurzů věnujících se právě *novým médiím* jsem získal možnost vypravit se do mezidisciplinární rozpravy, jež je nejčastěji označována jako studia nových médií, a spolu s tím nahlédnout vlastně osvobozující, ale současně značně neuspokojivou skutečnost: ohledně toho, co jsou *nová média*, v zásadě panuje shoda, leč jde o shodu, jež má velmi obecnou podobu a která sama o sobě jen těžko může posloužit jako ono kýžené pevnější teoretické zázemí, jež je pro další vlastní zkoumání oněch *nových médií* bezpodmínečně nutné.

Ambice této knihy jsou tak v zásadě velmi umírněné. Cílem tedy není nic jiného, než shrnout výsledky tohoto svého několikaletého ponoru do laguny studií nových médií, přiměřeně systematickým způsobem uspořádat poznámky o povaze vedené debaty a na tomto základě se pokusit zodpovědět ony otázky, jež Jaromír Volek položil.

K těmto otázkám navíc přibýly ještě další dvě otázky, které nejsou o nic méně zásadní a jež se jako nevyhnutelné vynořily z dalších, pozdějších diskuzí s několika kolegy a přáteli, kteří byli ochotni se mnou v mnohaleté konverzaci problém nových médií řešit:

- Jakým způsobem konceptualizovat nová média tak, abychom byli schopni empirickou cestou zjistit, zda s novými médii – bezesporu nezanedbatelnými, vrátím-li se oklikou k Websterovi – přichází do stávajícího něco nového a co to případně je?
- A kterou část z tematického pole studií nových médií si z pozic mediálních studií můžeme nárokovat jako obhospodařitelnou oblast zájmu?

Zodpovězení těchto otázek samozřejmě nemá vést k tomu, aby autoritativně nabídl obecně platnou „teorii nových médií“. Takový úkol je nepatřičný už vzhledem k oborově (a tedy i epistemologicky) roztržštěné, tematicky velmi rozbíhavé a současně velmi neustálené povaze studií nových médií. Henry Jenkins v jedné z nejvlivnějších aktuálních analýz nových médií a probíhajícího přerodu mediálního prostředí, v knize *Convergence Culture* (2006), konstatuje, že „vstupujeme do éry vleklé tranzice a transformace způsobů, jimiž média fungují“ (Jenkins 2006: 24). Z poněkud jiného úhlu pohledu tak Jenkins formuluje podobný závěr, jako již zmiňovaný Webster: jsme svědky proměn, jejichž charakter se snažíme pojmenovat a pochopit, což je úkol svým způsobem nevyhnutelný a zcela jistě legitimní. Taková snaha nicméně jen s obtížemi může vyústit v jakkoli definitivní a vyčerpávající zachycení a vysvětlení toho, „oč jde“, protože v tuto chvíli nutně naráží na prostou skutečnost, že změna, která nás zajímá, právě probíhá – je neukončená, otevřená, plná více i méně zjevných protikladů. a její důsledky i konečnou podobu nedokážeme odhadnout – o to pozorněji ovšem její průběh musíme sledovat.

V této knize se tedy snažím kvůli svému výzkumnému programu zformulovat takový výkladový rámec sousloví *nová média*, který zaručí dvě věci: předně že dále již nebudu muset psát *nová média* kurzívou, kterou naznačuji určitou konceptuální nadsázku, a tedy že další studii již nebudu nucen začínat anglicismem *buzzword*. a současně nalézt takovou pozici, z níž bude možno neukončenou a dle všeho po dlouhou řadu let ještě otevřenou transformaci světa médií a jejich uživatelů sledovat s využitelnou teoretickou oporou v zádech.